

УДК: 94:35(497.1)"1941/1942"

**Др Милутин
ЖИВКОВИЋ**

историчар, научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић
mzivkovickv@gmail.com

СИСТЕМ ЈАВНИХ ИНСТИТУЦИЈА У СТАРОМ РАСУ ТОКОМ ОКУПАЦИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Рад анализира функционисање шела јавне службе на њосџору Сџарој Раса, како оној дела који је њрипао Гувернаџораџу Црна Гора, џако и оноу који се нашао у немачкој окуџационој зони, односно „Недићевој“ Србији. Акценаш је сџављен на рад џошџанске службе, џелеџрафа, саобраћајне мреже, здравсџивеној сисџема иџд. Чланак је џисан на основу архивске џрађе џохрањене у Војном архиву, Архиву Србије, Исџоријском архиву у Краљеву и Архиву исџоријској одељења Генералшџаба Реџублике Иџалије у Риму, као и џериодике из времена Друџој свеџској раџа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: џошџа, саобраћај, здравсџиво, мрежа, Иџалијани, Немци, џрађани, варош, окуџација, Гувернаџораџ Црна Гора, Јуџославија

Током прве половине априла 1941. године Немачка и Италија су поразиле војне снаге Краљевине Југославије и извршиле њену дебелиацију. Стари Рас/Стара Рашка је, према Бечким уговорима о разграничењу између Немачке и Италије, припао овој другој. Тако су градови попут Прибоја, Сјенице, Пријепоља, Пљеваља, Нове Вароши Бијелог Поља итд, припали италијанском Гувернаторату Црна Гора. Нови Пазар је, са друге стране, остао у оквирима окупирание Србије. Иако је италијанска окупација у много чему била врло тешка по старорашке хришћане и муслимане, систем јавних институција је настао да функционише. Штавише, у неким сегментима је забележен и напредак у односу на међуратни период. Италијански окупатор је, наравно, то чинио из сопствених империјалних интереса. Највише је улагано у здравствени и комунални систем, пошту, телеграф, електропривреду и саобраћајну мрежу (поготово ради контроле протока путника). Главни циљ било је креирање „нормалне“ свакодневнице, да би се у други план

гурнула чињеница да су Италијани и Немци разорили Југославију и заузели домовину поражених народа. Но, пред собом су имали врло неразвијену и економским и социјални проблемима бременит простор.¹ Због свега тога је поменути напредак био скромног карактера и није имао жељени ефекат.

Хаос изазван Априлским ратом и окупацијом захтевао је што бољу организацију поштанске службе, али и њену строгу контролу. У италијанској окупационој зони пошта је преношена од стране ауто-превозника од града до града, некада и уз пратњу војске. Према документацији дивизије „Тауриненсе“ (Taurinense) видимо да су пошिल्ке између, на пример, Пљеваља и Прибоја, размењиване у току истог дана.² Због честих безбедносних

[1] Мирко Ђуковић, *Санџак*, Београд: Нолит, 1964, 8-10; *Бијело Поље*, гл. и одг. уредник Милан Новаковић, Бијело Поље: Скупштина општине Бијело Поље, 244-246.

[2] Пошта је из једног града ишла у други, где би се онда вршила размена и нове пошिल्ке слате назад. Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), Divisione „Taurinense“, bus. N-6/1003, Comano divisione, Nr. 1, 11. agosto 1942, 1.

ризика Италијани су морали да успоставе и курирску службу. Она је била неопходна и због лоших временских услова који су владали, рецимо, на Пештерској висоравни. Већ у новембру 1941. године успостављена је пешачка линија између Сјенице и Пријепоља. Истовремено су на исти начин повезани Пријепоље, Прибој и Вишеград.³

Сва пошта је проверавана од стране окупатора, а „под лупом“ су посебно биле пошиљке и писма која су стизала из иностранства. Због строге цензуре радници у Немачкој или ратни заробљеници распоређени широм Европе довијали су се на разне начине како да је избегну и својим најближим осликају што реалније стање у којем су се налазили. Тако су преносили вести о томе ко је убијен или умро, када су бомбардовани градови у Немачкој и сл.⁴ Пресретања и крађе поште биле су честа појава, поготово од стране припадника антифашистичких покрета. Стога је окупатор појачавао надзор над комуникацијама, али и користио поштански материјал за борбу против гериле. Мајор Павле Ђуришић је упозоравао потчињене да обрате пажњу на писма која им пристижу, јер је имао информације да Италијани премазују отровом странице писама или шаљу у пакетима паклене машине/темпиране бомбе.⁵

Телеграфско-телефонска мрежа је, као и пошта, потпадала под управу посебне дирекције у оквиру Гувернатора Црна Гора. Телеграф је, међутим, све до половине 1942. године и потискивања партизанских снага слабо функционисао будући да су линије између градова често биле у прекиду. Саботаже су биле толико учестале да је Команда трупа Црне Горе (Comando truppe Montenegro) наредила почетком фебруара исте године да се као средство комуникације уведу голуби

писмоноше. Мобилни голубарници су морали да постоје не само по варошима, већ су их и италијанске јединице и ауто-колоне носиле са собом.⁶

Уништавање телеграфско-телефонске мреже некада је чињено без икаквог вишег циља, већ само ради пљачке и отимачине материјала. О томе сведочи документ партизанског НОО-а за Пљеваљски срез из прве половине 1942. године у коме се говори о незадовољству комуниста јер им сељаци секу бандере, краду жицу и чашице, па тако отежавају комуникацију њихових јединица. Да би се овоме стало на пут, за изгреднике је била предвиђена најтежа, смртна казна.⁷

Италијани су телеграфску мрежу ставили на ноге тек јуна 1942. године. Тада су покривене линије Пљевља – Оџак – Косаница, Пљевља – Бољанићи – Чајниче – Горажде, Пљевља – Метаљка, Пљевља – Бијело Поље, Пљевља – Пријепоље (две линије), Пријепоље – Бродарево – Бијело Поље, Пријепоље – Бистрица – Нова Варош, Пријепоље – Прибој (две линије), Прибој – Рудо (две линије) и Прибој – Вишеград. У изградњи је била линија Пријепоље – Сјеница.⁸

Функционална комунална мрежа се због интензивног ширења зараза поставила као један од приоритета италијанских и немачких окупационих власти. Уређење ове врсте јавних институција показало се као велики изазов, будући да ни у Краљевини Југославији то питање није било ваљано решено. Начелних среза Пљеваљског Павле Ђуровић је јула 1942. године током аудијенције код генерала Еспозита (Esposito), заповедника дивизије „Пустерија“,⁹ замолио да се што пре спроведе у дело његова иницијатива у вези

[6] AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-4/494, Nr. 1777, Impiego di colombi nel territorio del Montenegro, 10. febbraio 1942, 1-3.

[7] ВА, mikrofilmovi, Narodna vlast Pljevlja, NOB, r(olna) 1, 184.

[8] За потребе телеграфа искоришћено је 348 км жице и на хиљаде стубова и другог материјала. AUSSME, 5. Divisione „Pusteria“, bus. N-5/821, Comando della „Pusteria“, Grafico collegamenti a filo in atto il 21-6-1942, 1.

[9] Ibid., Bollettino informazioni nr. 22, 15. agosto 1941, 1.

[3] Војни архив (ВА), Италијанска архива (Иа), кут(ија) 746, ф(асцикла) 1, док(умент) 43, 1; Исто, док. 49, 1.

[4] Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 412, Тихомир Ђорђевић (ТЂ), кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2.3 – 31. 8. 1943. године, 72.

[5] ВА, Четничка архива (ЧА), кут. 132, ф. 1, док. 38, 1.

са изградњом водовода у вароши. Он је био неопходан како грађанима, тако и окупаторској војсци.¹⁰ Италијани су услишили молбу становника Пљеваља, па су радови на водоводу завршени до краја исте године. После тога варош је имала бактериолошки исправну воду у довољним количинама.¹¹ Током јесени 1941. године из Прибоја је стигао захтев да се у срез пошаље санитарска комисија која би испитала исправност воде за пиће јер је, вероватно због лоше комуналне мреже, дошло до загађења пијаће воде.¹²

У немачкој окупационој зони, односно у Новом Пазару и Рашки, ситуација са водоводима била је једнако незадовољавајућа. Сем у Косовској Митровици цео Косовскомитровачки округ је био без одговарајуће комуналне мреже. То је довело до тога да је квалитет воде за пиће на овој територији углавном био лош, што је доприносило ширењу разних болести.¹³ Каква је била санитарна слика у таквој ситуацији сликовито показује наредба начелника Студеничког среза из августа 1942. године. У њој између осталог стоји да су „водоводне цеви непрочишћене, а (јавне - прим. аут.) чесме неуређене и загађене... јер се на њима врши умивање, прање рубља и друге прљаве ствари“.¹⁴

На редовну опскрбу електричном енергијом могли су да рачунају грађани скоро свих вароши у Старом Расу. Постројења у Пљевљима, Новој Вароши, Пријепољу, Прибоју или Новом Пазару била су наслеђена из предратног периода. Највеће електроцентралне биле су у Пљевљима и Пријепољу. Прва је радила на угљу, друга на дрва, а производиле су струју напона 220 V. У Чајничу је

постојала електроцентрала коју је покретала водена турбина. Капацитети су им, ипак, били ограничени.¹⁵

Већина стамбених објеката по варошима није имала услове за увођење скупе електричне енергије. Стога нису сви грађани имали струју у домовима. У Новој Вароши је само 117 домаћинстава имало електрификацију коју су плаћали 15 дин/kW·h.¹⁶ У Новом Пазару је електрична централа (основана 1931. године) имала капацитет којим је могла да покрије 1000 домаћинстава. Она је, ипак, опслуживала само око 300 кућа.¹⁷ Као највећи потрошач струје показала се италијанска војска која је електричну енергију користила у војне сврхе, поготово за напајање великих војних рефлектора.¹⁸ По природи ствари, она није била најредовнији платиша.

Једна од ствари које су најизразитије обојиле свакодневницу било је ограничено кретање грађана, како хришћанске, тако и муслиманске вероисповести. Разлози за то били су многоструки. Од чињенице да су се на простору некадашње Југославије сада простирале друге државе, преко потребе појачане контроле покороног становништва, до онемогућавања деловања покрета отпора. Одмах по доласку италијанских трупа вароши су опасане бодљикавом жицом, а излазак из њих био је могућ на само неколико места. Она су постала озлоглашена под именом „блокови“. Напуштање или улазак у градове на другим местима били су строго забрањени. На оне који би се оглушили о ово наређење током дана стража је отварала паљбу после само једног упозорења, док је ноћу то чинила одмах.¹⁹ На „блоковима“ су

[10] Ibid, nr. 351 dalle ore 0 alla ore 24 del giorno 18 luglio 1942, 3.

[11] *Пљеваљски весник* за 11. јануар 1943. године, 2.

[12] ВА, Иа, кут. 751, ф. 1, док. 6, 1.

[13] Историјски архив „Рас“ Нови Пазар (ИАРНП), фонд 283, Збирка докумената из Народноослободилачког рата (НОР), док. Извештај др Милована Божовића, 4.

[14] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Наредба Начелства среза Студеничког општинској управи Рашка од 5. августа 1942. године, бр. 117/8, 1.

[15] ВА, Недићева архива (НДа), кут. 2, ф. 4, док. 76, 6.

[16] ВА, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кут. 1959, ф. 17, док. 24, 1-17.

[17] Сафет Банџовић, Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном времену (1918-1941), *Новопазарски зборник бр. 19*, 1995, 188.

[18] AUSSME, Divisione „Taurinense“, bus. N-7/1220, Comano della divisione, Nr. 5704, Sezione fotoelettrici per la divisione, 26. ottobre 1942, 1.

[19] Ibid, Presidio militare Pljevlja, 27. novembre 1942, 1.

се, поред окупаторских војника, налазили и карабињери и финанси. Они су вршили контролу пртљага, намирница и, пре свега, неопходне личне документације.²⁰

Што се ње тиче, она се, када је у питању кретање на територији Гувернатората Црне Горе, састојала од пасоша који су италијанске власти издавале до почетка новембра 1941. године. После њиховог повлачења уводе се легитимације, односно личне карте (*cartad'identità*), које су издавале општинске власти, а потврђивала карабињерија. Лична карта је била четвртастог облика, формата 10 cm, различитих боја, са сликом, на српском и италијанском језику, печатом општине, потписом председника општине и печатом и потписом локалног команданта карабињерије. Његов потпис је био у зеленој или црвеној боји. Бланко легитимације грађани су куповали у књижарама.

Општина је могла издати легитимацију било коме, али нису све пролазиле полицијску проверу. Легитимације нису добијале углавном особе из пропартизанских породица, уколико се то, наравно, не би прикрило. Поред личне карте постојала је и специјална дозвола (тзв. „*permeso*“) за брже кретање. Њих је издавала искључиво карабињерија. Посеђовали су их углавном припадници четничких породица који су их користили и тако што су их приликом италијанских рација истицали на вратима кућа не би ли избегли пљачку и паљевину имовине. При уласку у варош документација је остављана на „блоку“, а враћана је по напуштању насеља.²¹ Да би особа уопште добила било какве исправе морала је, на захтев италијанских власти, преко општине да извади уверење да није учествовала у борбама против њихових снага. Ово је

важило како за хришћане, тако и за муслимане. Таксу за издавање уверења грађани су сами плаћали.²²

Без обзира на исправна документа варошани нису смели да одседају или да примају госте без знања полицијских власти које су о томе водиле евиденцију.²³ Њима је кретање било забрањено и услед узбуна које је подизала окупаторска војска, било због стварне опасности, било због вежбе.²⁴ Када је о Пљевљима реч, почетком новембра 1941. године италијанске власти су обзаниле одлуку да је у варош забрањен улазак од 19.00 до 7.00 часова наредног дана. Само су хитни случајеви, уз дозволу Италијана, могли да прекрше ово наређење.²⁵ Навешћемо још да је кретање по унутрашњости срезова или градовима некада било могуће и само са исправама које су имали припадници разних колаборационих снага у Црној Гори.

Прелазак границе био је друга ствар. На територију Гувернатората Црне Горе могло се ући само са пасошем који су давале локалне италијанске команде уз одобрење са Цетиња, односно са пасошем италијанског конзулата у Београду. Једно време, током 1942. године, у Стари Рас се могло ући и са четничким пропусницама којима су били снабдевени борци легализованих одреда при влади Милана Недића. Пошто су Италијани вршили контролу границе само на важнијим саобраћајницама, пространство граничног појаса остајало је отворено. На линији Прибој – река Увац – Сјеница постојало је неколико „идеалних места“ за илегалне преласке, чак

[20] Архив Србије (АС), Безбедносно-информативна агенција (БИА), збирка 271, Историјат Прибоја, ф. Изјаве и саслушања, 22.

[21] ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, б; *Пљеваљски весник* за 10. новембар 1941. године, 1; АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, ф. Изјаве и саслушања, 70; Исто, збирка 266, Историјат Припепоља, ф. Изјаве и саслушања, 482-483, 485.

[22] Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja (DA CG – АО РВА), фонд Pljevlja 1918-1941; 1941-1944/5, кут. LXIV, док. Писмо трговца Хилма Дрнде Управи општине Пљеваљске, 4-XI-1941. год, 1.

[23] *Пљеваљски весник* за 24. новембар 1941. године, 1.

[24] У Пљевљима је на пример, ванредна ситуација означавана са три топовска пуцња. Сви грађани који би се после тога нашли на улици, ризиковали су да их Италијани убију без упозорења. DACG – АОРВА, фонд Pljevlja 1918-1941; 1941-1944/5, кут. LXIV, док. Шеф штаба дивизије „Пустерија“ становништву Пљеваља, 3. X 1941. године, 1.

[25] Исто, док. Наредба Начелства среза Пљеваљског свим општинским управама, бр. 2155/41, 1. XI 1941, 1.

и већег броја људи са стоком. Стога су такви преласци били свакодневна појава.²⁶

На територију протектората „Велике Албаније“ (на Косово и Метохију) из Србије се улазило од краја 1941. године са посебном визом жуте боје коју су уз назначени период боравка у италијанској зони издавале немачке војне власти. Поред визе, морала се извадити и дозвола код Крајскоманде у Косовској Митровици – документ зелене боје који је важио три месеца. Са њиме се, међутим, слободно могло кретати само у дубину 10 km од границе. За даље се морала водити нова пропусница код немачке команде у Косовској Митровици. Кретање у супротном правцу било је могуће уз италијански пасош са визом немачког конзулата у Тирани. Он је отварао пут у сва окупарана подручја Трећег Рајха. Поред пасоша за пут у Србију било је потребно поседовати и граничну карту зелене боје коју је издавала команда дивизије „Пуље“ у Призрену. И она је важила за појас од 10 km унутар немачке зоне у периоду од три месеца. За дужи боравак морала се добити посебна дозвола као и код Немаца.²⁷ Због врло компликованог процеса добијања потребне документације, односно чињенице да је овде граница још слабије надзирана него на западу, илегални преласци су били најчешћи начин преко граничног кретања становништва.

Саобраћајна мрежа није била нешто чиме су се могли похватити ови крајеви. Кључна саобраћајница била је она која је ишла долином Лима на север до Вишеграда, са крацима који су се одвајали према Пљевљима и Чајничу, Новој Вароши и Сјеници. Алтернативни правац био је од Жабљака на Пљевља, али је он још током 1941. године постао неупотребљив после рушења дела моста код Ђурђевића Таре.

Други је био онај који је преко Коврена ишао за Бијело Поље, кроз некадашњи Доњи Колашин. Пошто су саботаже на путним комуникацијама биле један од главних видова партизанске борбе против окупатора, саобраћајна мрежа није могла бити обновљена до пуног капацитета све до половине 1942. године. Почетком јула већина путева је већ била проходна. Очевици говоре да су аутомобилски путеви Пљевља – Жабљак (73 км), Пљевља – Чајниче – Горажде (86 км), Пљевља – Пријепоље (53 км) и Пљевља – Бијело Поље (86 км) били у „потпуно исправном стању“.²⁸ Не зна се стање на другим путевима, али се може претпоставити да је и тамо саобраћај ускоро заживео.

Са кишама, снегом и мразом, квалитет путева је опадао, па је долазило и до саобраћајних несрећа са фаталним исходом. Такав је био случај 17-годишњег Љубомира Живковића из Пљеваља, који је погинуо у аутомобилској несрећи октобра 1942. године.²⁹ Погоршани услови транспорта погађали су и италијанску војску. Команда „Пуље“ жалила се надлежнима да је морала да повуче већи део трупа из Тутина и Рожаја, јер почетком 1942. године није била у стању да их снабдева преко Рашке, док су директни путеви услед великог снега били неупотребљиви чак и за товарне животиње. Италијани су се ослонили на „носаче“, али је њихов „капацитет“ био недовољан.³⁰ Да би се овакве ситуације избегле, италијанске власти су наредиле локалном становништву да брине о путевима, пре свега да врши ситне оправке и чисти снег. Председници општина су бирали чистаче, који су имали и дневнице у висини од 14-30 €, у зависности од старости. За чишћење снега ангажовани су и припадници легализованих четника или муслиманске милиције, али само када су били ван дужности чувања путева.

[26] ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, 5; AUSSME, 5. Divisione, „Pusteria“, bus. N-4/706, Comando dell'adivisione, Bolletino informazioni nr. 250 dalle ore 0 alla ore 24 del giorno 8. aprile 1942, 1.

[27] AUSSME, 38. divisione, „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della divisione, Nr. 6212, Norme di transito per civili attraverso la linea di demarcazione italo-tedesca, 20. novembre 1941, 1-2.

[28] ВА, НДа, кут. 2, ф. 4, док. 76, 6.

[29] *Пљеваљски весник* за 12. октобар 1942. године, 2.

[30] AUSSME, 38. divisione, „Puglie“, bus. N-3/542, Comando della divisione, Nr. 6417, Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, 5. dicembre 1941, 1.

Њихова дневница је била 50 £. Уколико би неко одбио позив, ризиковао је да буде приведен од стране карабињера.³¹

Када би снег однео превагу, на сцену су ступале алтернативне методе. Товарне животиње и санке биле су честа појава, а дешавало се и да приватна лица унајмљују поменути носаче који би у варошима завршавали разне послове (углавном у вези са куповином животних намирница).³² Ради бољег одржавања путева Италијани су оснивали цивилне техничке секције по градовима. Једна таква је, по наређењу команде дивизије „Пустерија“, почетком маја 1942. године почела са радом у Пљевљима.³³

Временски услови погађали су и виталне саобраћајне тачке попут мостова, на које је била усредсређена и пажња гериле. Тако су, на пример, набујале воде Лима октобра 1941. године уништиле мост у селу Ракита у Бијелопољском срезу и приморале италијанску инжењерију да уклони понтонски мост код Берана, како не би доживео исту судбину.³⁴ Честе саботаже мостова биле су велики проблем за комуникацијски систем, што се најбоље види на примеру оштећења моста преко Таре на граници између Пљеваљског и Жабљачког среза. Када би се водена стихија умирала, Лим се могао лако прећи на више места. Нагомилани материјал који је река доносила са собом, углавном балвани, коришћен је за пребацивање на другу обалу. Вода се прелазила и скелама којих је на Лиму и Тари било доста.³⁵

У Немачкој зони је за одржавање и поправку саобраћајне мреже била задужена организација ТОТ.³⁶ На том раду им је

често помагало локално становништво које је углавном позивано на кулук. Тако је, на пример, половином 1943. године реновиран пут Ужице – Кокин Брод, а касније је санирана и деоница до Нове Вароши. Јавни рад је био обавезан, а они који би га бојкотовали сносили би тешке казне. Немачке власти су, наиме, казнили општине Негбину и Гостиље са 650.000 динара због тога што организацији ТОТ нису послали тражене раднике.³⁷

Оваквом саобраћајном мрежом грађани су се углавном кретали као муштерије неке од ауто-превозничких фирми, ређе сопственим колима. Разлог томе били су како недостатак аутомобила и горива, тако и наређење италијанских власти да се на пут сопственим колима није смело ићи без дозволе локалне војне команде.³⁸ На територији Старог Раса током рата радило је неколико овлашћених ауто-превозника. Италијанске власти су 5. маја 1941. године овластиле фирму „Соко“ Иљаза Чичића за саобраћање на линији Беране – Бијело Поље – Бродарево – Пријепоље – Прибој, док је фирма „Орао“, коју је заступао извесни Мурат Покрчић, покривала трасу Подгорица – Колашин – Андријевица – Беране. Прва рута била је дуга 118,2, а друга 138,9 км. Радило се о предузећима која су пословала и у Краљевини Југославији. Она су располагала са по четири аутобуса. Нафту за њихово кретање давали су Италијани, а обрачун је вршен тако што су фирме на дневном нивоу могле да купе по један литар за свака 3 km предвиђене руте. Уз путнике, ове фирме су некада превозиле и пошту.

Поред поменутих предузећа постојала су и друга, мања, која су покривала споредне трасе, користећи аутомобиле који су ишли на бензин. За разлику од „Сокола“ и „Орла“, њихова возила су имала мањи капацитет и по једној тури услуживала 5-6 особа. Код италијанских власти били су лиценцирани

[31] AUSSME, 1. Divisione „Taurinense“, bus. N-7/1273, Comano della divisione, Ordino al 5. gennaio 1943, 1.

[32] С. Банцковић, н. д., 180.

[33] Пљеваљски весник за 4. мај 1942. године, 2.

[34] AUSSME, 19. divisione „Venezia“, bus. N-4/739, Dal Comando divisione Venezia al Comadno truppe Montenegro, Nr. 421, 24/10/1941, ore 19.00, 1.

[35] ВА, Независна држава Хрватска (НДХ), кут. 85, ф. 9, док. 1, 1.

[36] ВА, НОВЈ, кут. 391а, ф. 8, док. 19, 1.

[37] ВА, НДа, кут. 23, ф. 2, док. 3, 1.

[38] DA CG – AO PVA, fond Pljevlja 1918-1941; 1941-1944/5., kut. LXIV, dok. Допис Начелства среза Пљеваљског, бр. 743/41, 15. јул 1941, 1.

Осман Звиздић из Сјенице за линију Пријепоље – Сјеница (47 км), Хајрудин Бербовић из Нове Вароши за линију Нова Варош – Бистрица (15 км), Абдулах Диздаревић из Пријепоља за линију Колашин – Бијело Поље (55 км), Нико Никач из Гусиња за линију Гусиње – Плав – Мурино – Андријевица итд. Бензин за ове „такси линије“ су, као и у случају нафте, обезбеђивали Италијани и то на дневном нивоу по литар за сваких 5 km покривене деонице.³⁹

Цену превоза одређивали су предузетници, али су изгледа на њихово формирање утицале и окупаторске власти.⁴⁰ Како је све то у пракси функционисало видећемо из примера аутомобилског предузећа „Мичијевић–Чичић“ из Нове Вароши, које је половином октобра 1941. године преузело трасу Нова Варош – Бистрица. Власници, Миленко Мичијевић и Авдо Чичић, обавезали су се да ће путнике и пошту превозити једном дневно са поласком у 9:00 из Нове Вароши. Цена карте по једном путнику износила је 30 динара, а пртљаг тежи од 15 kg се доплаћивао динар по килограму. За превоз поште паушално су добијали по 30.000 динара годишње. Бензин су куповали код италијанских власти.⁴¹

У Косовскомитровачком округу цене су биле сличне. За пут од Новог Пазара до Рашке (око 20 km) и назад плаћало се 30, а ко би продужио за Ушће морао је да доплати још 60 динара. Ауто-превозници из Рашке су били скупљи. Они су за вожњу од Рашке до Слатине (око 30 км) наплаћивали 100, а до Ушћа 60 динара.⁴² Путницима који су се кретали између градова или окупационих зона, своје услуге су нудиле угоститељске установе (хотели, крчме...). У Пљевљима, Пријепољу, Новој Вароши, Рашки или Новом

Пазару постојали су хотели као најквалитетнији угоститељски објекти.⁴³

На територији Гувернатората Црне Горе рад на изградњи здравственог система почео је после окупације, а интензивирао је током 1942. године. У јануару су Италијани основали цивилну болницу у Сјеници и реконструисали ону у Пријепољу, наслеђену из времена Краљевине Југославије. Већ у септембру исте године окупационе власти су обезбедиле 11.000 £ за преуређење болнице у Пријепољу. За управника је одређен др Владимир Потенкин.⁴⁴

Почетком јула 1942. године у Прибоју је почео рад на отварању медицинско-хируршке амбуланте за цивилно становништво. Санитарна управа при Гувернаторату је обезбедила 15.000 £ за њено формирање, односно по 10.000 £ за месечно издржавање ове здравствене институције. Она је почела са радом до 1. августа исте године.⁴⁵ Болнице и амбуланте су постојале и у Пљевљима, Бијелом Пољу и Новој Вароши. По опремљености се истицала нова болница у Пљевљима која је отворена крајем 1941. године под покровитељством италијанског „Црвеног крста“. Она је имала 100 кревета и „најмодерније редиолошке и хируршке апарате“. Била је опскрбљена и

[39] ВА, Иа, кут. 745, ф. 4, док. 38, 2, 15, 17–18.

[40] Исто, кут. 749, ф. 3, док. 14, 1.

[41] Исто, кут. 745, ф. 6, док. 6, 1.

[42] ИАК, фонд 412, ТБ, кут. 37, Евиденција протока путника за дане 12. март и 9. априла извршене од стране окупатора, 1.

[43] Како је изгледао њихов рад показаћемо на примеру хотела „Врбак“ у Новом Пазару, најбољег објекта у целом Косовскомитровачком округу. Од свих локала само је он припадао класи „Б“, док су остали били у нижим категоријама. Према наређењу окружног начелника из јуна 1943. године „Врбак“ је имао следећи ценовник: преноћиште у једнокреветној соби - 80 дин, преноћиште у двокреветној соби - 120 дин, преноћиште у једнокреветној соби + употреба зједничког купатила - 100 дин, преноћиште у двокреветној соби + употреба заједничког купатила - 150 дин, преноћиште у соби са засебни купатилор + 40 динара на постојећу цену, преноћиште у собама са додатним креветима + 40 динара на постојећу цену. У зимским месецима хотел је могао да наплати још по 30 динара на име грејања. Собна послуга се доплаћивала у висини од 10% од цене преноћишта. Ови ценовници су морали да буду на видним местима по собама хотела, а сваки је морао бити оверен од стране окружног начелства у Косовској Митровици. Непоштовање ценовника повлачило је за собом скупе казне. Исто, Допис Начелства среза Студеничког управу општине Рашка, бр. 4922, 4. јун 1943. године, 1.

[44] ВА, Иа, кут. 748, ф. 2, док. 17, 1; Исто, кут. 750, ф. 5, док. 35, 1; Исто, ф. 2, док. 40, 1.

[45] Исто, кут. 750, ф. 2, док. 17, 1.

амбулантним колима. Слична установа је формирана и у Бијелом Пољу.⁴⁶

Италијани су за издржавање система здравља на месечном нивоу издвајали знатна новчана средства. Оперативни трошкови за Пљеваљски, Бијелопољски и Берански срез су током месеца новембра 1941. године износили 158.489 динара.⁴⁷ Као и приликом расподеле животних намирница италијанске власти су давале одређене повластице. Грађанима је било омогућено да се лече од туберкулозе у најсавременијим институцијама широм италијанске краљевине, док су они најтеже оболели лечени о трошку државе. Списак најугроженијих састављали су срески лекари и председници општина. Тешко оболела деца и људи добијали су храну бесплатно. Иста је без надокнаде прослеђивана и реконвалесцентима.⁴⁸ Све ове привилегије добијало је, међутим, само лојално становништво. Окупаторска и колаборациона штампа им је то јасно стављала до знања.⁴⁹

Поред цивилних, Италијани су имали и војне болнице при посадним гарнизонима. У јануару 1943. године дивизија „Венеција“ (Venezia) располагала је са седам пољских болница и једном санитарном секцијом, али су радиле само болнице у Сјеници, Подгорици, Андријевици, Бару и Беранама. Поред тога, дивизија „Тауриненсе“ је имала још шест пољских болница и три санитарне секције. Све су биле оперативне, а налазиле су се у Пријепољу, Прибоју, Чајничу, Вишеграду и две у Пљевљима. Начелник санитета био је потпуковник др Германо (Germano), распоуређен у Пљевљима. Поред њега, у вароши су били и лекари - капетан Робио (Robbio) и капетан Ђерути (Cerutti). Здравствену службу у Пријепољу вршили су капетани др Зампели (Zampelli) и др Скарела (Scarella),

а у Прибоју капетан др Росмино (Rosmino) и капетан др Пепино (Pepino).⁵⁰

Свака пољска болница имала је директора, лекара, два одељењска лекара, фармацеута, свештеника и администратора, уз одговарајући број помоћног особља.⁵¹ Оно је служило и у цивилним болницама када није било довољно лекара, а некада су грађани лечени и у овим војним установама. Тако је јануара 1942. године, у време епидемије тифуса, један од италијанских војних лекара, запослених у гарнизону у Бијелом Пољу, преузео управу над градском болницом.⁵² И у Прибоју је италијански војни лекар једно време водио цивилну болницу.⁵³ Из Вишеграда је у јануару 1943. године пребачена 635. пољска болница на челу са капетаном др Болером (Bolero) у Нову Варош, а за потребе локалног одреда и грађана. Са њима је стигао и један фармацеут.⁵⁴

Остала су нам сведочанства да се абортус могао безбедно извршити само у Пљевљима. Тамо су углавном одлазиле жене које би зачеле са италијанским војницима или официрима, као и оне које су биле силоване. То нису биле ретке појаве.⁵⁵ Овом приликом поменућемо и камп за хелиотерапијско лечење деце који су Италијани организовали на Вигњишту у Пљевљима. Камп је трајао током лета, а прилоге за његову организацију давали су грађани. Децу су надгледали италијански лекари, а био је организован и курс италијанског језика.⁵⁶ У Пљевљима је грађанима било

[46] *Пљеваљски весник* за 17. новембар 1941. године, 1.

[47] ВА, Иа, кут. 746, ф. 4, док. 5, 1.

[48] *Пљеваљски весник* за 11. новембар 1941. године, 1.

[49] Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd: Vojno-istorijski institut, 1999, 183-185.

[50] AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N-6/1069, Documenti allegati al Diaro-Storico militare bimestre: Gennaio-febbraio 1943, Allegato Nr. 5, 1.

[51] AUSSME, Divisione „Pusteria“, bus. N-4/657, Comando della divisione, Situazione nominative ufficiali del Comando divisione ed enti divisionali nel bimestre dicembre 1941 - gennaio 1942, 2.

[52] ВА, Иа, кут. 748, ф. 2, док. 20, 1.

[53] АС, БИА, збирка 271, Историјат Прибоја, ф. Изјаве и саслушања, 99.

[54] AUSSME, 1. Divisione „Taurinense“, bus. N-7/1273, 3. reggimento alpine, Nr. 418, Trasferimento 635. ospedale da Campo, 30/1/1943, 1.

[55] АС, БИА, збирка 270, Историјат Нове Вароши, 3.

[56] *Пљеваљски весник* за 5. октобар 1942. године, 1.

доступно и јавно купатило у Дому народног здравља. Оно се могло посећивати петком и суботом (улаз се плаћао пет динара).⁵⁷

Због системске колаборације мајора Павла Ђуришића са Италијанима у Црној Гори, његове трупе су имале сопствени здравствени систем. Превасходна улога му је била да опслужује људство Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО), али и обичан свет. Четничке болнице били су формиране у Колашину, Жабљаку, Шавнику и на Металки, а амбуланте у Мојковцу, Затону, Павином Пољу и Равној Ријеци. Свака здравствена институција располагала је са једним лекаром, који је истовремено вршио и дужност фармацеута, две медицинске сестре, економом, болничарем, а негде и куварицом. Сестре је требало бирати међу сиромашнијим и мање бројним породицама, да би им се помогло новчано, али и да би више пажње указивале пацијентима. Плата је за лекаре била 3000-4000 £, односно за болничарке 500-600 £, уз стан и храну. Стога је мајор Ђуришић наредио да сви прегледи буду бесплатни, као и лекови. Свака установа морала је да води рачуна о избијању заразних болести и да се бори против њих. По једно „српско буре“ је морала да има свака болница, односно амбуланта, и то са сталним особљем како би се непрекидно радило на дезинфекцији и дезинсекцији рубља. Болнице и амбуланте су се снабдевале из санитарног слагалишта које је имао сваки већи одред ЈВуО или из магацина четничког „Црвеног крста“.⁵⁸

Руку под руку са формирањем болница ишло је успостављање апотека, односно њихово поновно отварање, будући да су углавном постојале у свим градовима пре окупације. У Пљевљима је постојала апотека „Вукотић“, у Новој Вароши „Приморац“ (власник Павле Приморац), у Сјеници „Зафиров“

(власник Ђорђе Зафиров), у Прибоју апотека Антона Чубелића итд. Постојала је и апотека у Пријепољу. Њихов рад је зависио од набавке лекова коју су вршили Италијани, односно од снабдевања на црном тржишту. У ратним временима несташица лекова је била честа појава. Још августа 1941. године начелник среза Пљеваљског Павле Ђуровић указао је генералу Еспозиту на недостатак лекова у вароши и очајне санитарне услове.⁵⁹ Поменути Зафиров жалио се крајем августа 1942. године Санитарној дирекцији да у Сјеници нема довољно ни лекова ни другог медицинског материјала, те тражио да му се све то хитно достави.⁶⁰ И поред обећања која су стизала из дирекције Зафирову до почетка октобра ништа није послато. Због алармантне ситуације Команда италијанског гарнизона му је на крају уступила своје следовање лекова како би се помогло локалном живљу обе вероисповести у Сјеничком срезу.⁶¹ И санитарна инспекција послата у апотеку у Пријепољу септембра исте године закључила је да је установа уредно снабдевана, али да се због недостатка медикамента њихова употреба мора ограничити на најсиромашније особе.⁶²

После бурних догађаја током устанка у Србији 1941. године, здравствени систем на територији Косовскомитровачког округа почео је да функционише са првим месецима наредне године. До тада се становништво само сналазило, о чему најбоље сведочи формирање четничке болнице у ослобођеној Рашки током јесени 1941. године, будући да је градска болница због сталних борби већ радила пуним капацитетом. Сви грађани су били обавезни да дају прилоге, али је и поред тога њен рад био отежан, пошто је недостајало особља, санитарског материјала, лекова, хране,

[57] DA CG – АО PVA, fond Pljevlja 1918-1941; 1941-1944/5, kut. LXIV, dok. Објава начелника среза Пљеваљског, бр. 5822, 23. IX 1941, 1.

[58] ВА, ЧА, кут. 132, ф. 5, док. 37, 1.

[59] AUSSME, 5. Divisione „Pusteria“, bus. N-4/561, Bollettino informazioni Nr. 22, 15. agosto 1941, 1.

[60] ВА, Иа, кут. 751, ф. 3, док. 51, 1; Исто, кут. 750, ф. 4, док. 18, 1.

[61] Исто, кут. 751, ф. 1, док. 9, 1.

[62] Исто, кут. 750, ф. 5, док. 48, 1.

просторија итд. Старешина ове установе био је школски надзорник Тихомир Ђорђевић.⁶³

У Новом Пазару је постојала болница, као и апотека из предратног периода. После поправљања безбедносне ситуације Министарство за социјалну политику и здравље српске владе је, уз помоћ немачких окупационих власти, подигло здравствени систем на ноге. До јула 1942. године за територију Косовскомитровачког округа постављен је окружни санитетски рефрент др Милован Божовић, чије је седиште било у Косовској Митровици. Између осталих, њему су били потчињени срески рефенти у Новом Пазару, Рашки, Ушћу и Јошаничкој бањи. Он је преузео на себе старање о раду болница у Рашки и Новом Пазару. У овом потоњем постојала је и амбуланта Дома народног здравља из Косовске Митровице која у то време није радила. Станице у већим селима Никољачи и Врановини у унутрашњости Дежевског среза су биле затворене. У Новом Пазару је постојала и кожно-венерична амбуланта будући да је у граду било ендемичног сифилиса. Градску апотеку држао је Душан Вранић, један од ретких Срба коме је дозвољено да се задржи у граду, управо због неопходности присуства фармацеута у вароши. Апотеке и болнице како у Новом Пазару, тако и у Рашки, нису имале довољно санитетског материјала, хране и, што је најбитније, особља.⁶⁴

У здравствени систем била је укључена и хуманитарна организација „Црвеног крста“. Она је, видели смо, отворила болнице у Пљевљима и Бијелом Пољу. Имала је свој Пододбор у Пљевљима на чијем челу је био Прокопије Шиљак. Ово тело је, између осталог, прикупљао храну, одећу и новац

за помоћ угроженима и сиромашнима, примало и слало пакете са потребштинама за интернирце у Италији или Албанији, а по селима је имало своје поверенике у виду председника општина.⁶⁵

Требало би рећи и да је мајор Ђуришић половином децембра 1942. године основао друштво „Црвени крст“ на територији Андријевачке, Беранске и Бијелопољске бригаде ЈВуО. Водила га је госпођа Дивна Вековић, у заједници са шефом санитета др Зарубицом. Четнички „Црвени крст“ је помагао искључиво „национално исправним лицима“ и то интернираним, заробљенима, избеглим и сиромашним. Требало је да ради на принципима Женевске конвенције.⁶⁶ Ускоро је ова организација проширена на целу област где је Ђуришић држао власт. Њом је управљао Главни одбор од 10 чланова, међу којима је Ђуришић бирао председника, благајника и „руковаоца“. Све троје су Ђуришићу подносили засебне извештаје на крају сваког месеца.

Одбор је заседао на 15 дана. Његове обавезе биле су да оснива пододборе по градовима и селима, односно да контролише њихов рад. Локални одбори „Црвеног крста“ имали су по 5-6 чланова и бавили су се углавном прикупљањем материјала за болесне и рањенике, односно наплаћивањем чланарине, будући да је свака кућа била обавезна на приступање. Обавезни чланови су били и сви четници, односно државни службеници. Чланарина је износила од 5 до 10 £. Одбори су приређивали игранке и забаве ради скупљања прилога и просвећивања народа. Набављене ствари и храну пододбори су једном месечно слали Главном одбору, који је потрештине делио болницама, амбулантама или директно народу по потреби.⁶⁷

[63] ИАК, фонд 412, ТБ, кут. 37, док. Списак приложника за издржавање четника у јединицама и четничке болнице, 26. 10. 1941, 1-5; Исто, док. Потврда Тихомиру Ђорђевићу од четничке амбуланта у Рашки, 1.

[64] ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Извештај др Милована Божовића, окружног санитетског референта у Косовској Митровици, о хигијенском, здравственом и санитетском стању на подручју округа, 17. VII 1942. године, 1-4.

[65] *Пљеваљски весник* за 10. септембар 1942. године, 1; *Пљеваљски весник* за 4. новембар 1942. године, 2.

[66] ВА, ЧА, кут. 132, ф. 2, док. 22, 1.

[67] Исто, ф. 5, док. 37, 2-3.

О раду ветеринарске службе у Старом Расу током рата није нам остало много података. Интересантан је извештај Санитетског одељење Гувернатората Црне Горе од новембра 1942. године у којем је записано да у Сјеничком срезу, без обзира на количину стоке којом је располагао и коју су Италијани узимали за потребе војске, није било среског ветеринара. Његов посао обављао је периодично срески ветеринар из Прибоја, на основу чега се може претпоставити да ни Нововарошки срез, такође богат стоком, није имао засебног стручњака.⁶⁸ Нешто више информација имамо за Косовскомитровачки округ. Тамо је током 1942. године на месту окружног ветеринара био дипл. вет. Шлајпах коме су, између осталих, били потчињени срески ветеринари за Дежевски и Студенички срез. Они су, међутим, радили у великој немаштини, лишени већине потребних инструмената и поготово лекова и серума. Стрводернице нису постојале ни у једном срезу, већ су се тиме нестручно бавили чобани, што је доводило до ширења разних болести, поготово црног пришта/антракса.⁶⁹

После окупације градова у Старом Расу и Италијани и Немци су покушали да подигну систем јавних институција. Поштанска служба је вршена редовно између Пљеваља, Пријепоља, Прибоја, Сјенице, Новог Пазара, Рашке и Бијелог Поља (ауто превоз, курири, голубови), а исто је важило и за телефонско-телеграфски систем. Саобраћајна мрежа је функционисала између свих вароши (легални ауто-превозници, такси линије, сопствени превоз), а и редовно је одржавана (поправка мостова и коловоза, чишћење снега, техничке секције и сл). У Пљевљима и Прибоју је побошљана комунална мрежа, а прва варош је добила и нови водовод. На пољу здравствене неге

[68] ВА, Иа, кут. 751, ф. 3, док. 39, 1.

[69] ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици о ветеринарској служби у округу Косовско-митровачком од 15. јула 1942. године, 1-3.

Италијани су изградили неколико нових болница у Пљевљима, Сјеници, Пријепољу, Прибоју итд, које су увек биле опскрбљене довољним бројем лекара. Италијански „Црвени крст“ био је врло активан. Заживела је и социјална служба (бесплатна храна за оболеле, бесплатно лечење тешких болесника свуда по Италији, хелиотерапијско лечење у Пљевљима за децу, јавна купатила и сл).

Да окупаторске власти и поред извесног напора нису постигле зацртани циљ, можемо закључити из неколико чињеница. Прво, редовни поштански, телефонско-телеграфски и друмски саобраћај успоставља се тек од лета 1942. године, када су Италијани успели да сузбију герилу. Друго, окупатор уводи врло репресиван систем за надгледање кретања грађана како на релацији село – град („блокови“, бодљикава жица, отежано добијање легитимација), тако и за прелазак границе (илегални преласци, процват „црне берзе“). То умногоме отежава циркулисање становништва. Треће, санитарна слика је у већини старорашких градова остала непромењена у односу на међуратни период. Исто важи и за електрификациони систем. Четврто, путна мрежа је и даље била у незавидном положају као и раније (саобраћајне несреће, неупотребљивост путева током зимског периода, пропадање објеката услед временских непогода, недостатак мостова и ослањање на скеле и балване, позивање људи на кулук ради оправке путева итд). И пето, иако је систем медицинских установа побољшан он није био довољан да поправи лошу здравствени слику. Уз комбинацију са сталним недостатком лекова, то ће изазвати низ епидемија у Старом Расу током окупације (тифус, дизентерија, антракс, дифтерија, сифилис и сл). Коначно, услуге здравствене и социјалне службе могло је да користи само становништво које се мирило са окупацијом отаџбине.

Извори:

Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије (Archivio dell'Ufficio storico dello Statomaggiore dell'Esercito), фондови дивизија „Пустерија“, „Пуље“, „Венеција“ и „Тауриненсе“

Архив Србије, фонд Безбедносно информативна агенције, збирке 271 (Историјат Прибоја) и 266 (Историјат Пријепоља)

Војни архив, Италијанска архива, Четничка архива, Недићева архива, Архива Народноослободилачке војске и Архива Независне државе Хрватске

Državni arhiv Crne Gore – Arhivsko odeljenje Pljevlja, fond Pljevlja 1918-1941; 1941-1944/5. godine

Историјски архив Краљево, лични фонд Тихомира Ђорђевића

Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, фонд Народно-ослободилачког рата

Штампа:

Пљеваљски весник, за 1941, 1942. и 1943. годину

Литература:

Банцовић Сафет, „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном времену (1918-1941)“, *Новојазарски зборник* бр. 19, 1995.

Бијело Поље, гл. и одг. уредник Милан Новаковић, Бијело Поље : Скупштина општине Бијело Поље, 1987.

Nenezic S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Београд : Војно-историјски институт, 1999.

Ђуковић Мирко, *Санџак*, Београд : Нолит, 1964.

SYSTEM OF PUBLIC INSTITUTIONS IN STARI RAS (OLD RAS) DURING OCCUPATION IN WORLD WAR II

After destruction of the Kingdom of Yugoslavia, Italy and Germany tried to incorporate the territory they had occupied within borders of their imperial domain. The question of normalization of everyday life of the conquered population presented the key task. Therefore, the system of public services had to be instigated and, in accordance with the occupier's propaganda, improved. Stara Raška (Old Raska) was predominantly in the hands of Italians (Governorate of Montenegro) and it was not exempt from such practice. During mid-1942, the occupation authorities succeeded in securing normal functioning of postal, telegraph, traffic, communal, health and electric power networks up to a level of normal functioning in this region. In some segments, for example in healthcare, they even improved the system in comparison to the period of the Kingdom of Yugoslavia reign. However, the whole process yielded weak results and it did not greatly improve living conditions in comparison to interwar period due to many reasons – lack of funds and will on the part of occupying forces, authorities' rigid rule of conduct, guerrilla attacks, poor starting point, propaganda nature of the venture, etc. War daily routine became considerably more difficult due to armed actions.

Milutin ŽIVKOVIĆ, PhD

LE SYSTÈME DES INSTITUTIONS PUBLIQUES DANS L'ANCIENNE RASCIE PENDANT L'OCCUPATION DURANT LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

Après la destruction du Royaume de la Yougoslavie, l'Italie et l'Allemagne essayèrent d'intégrer le territoire, dont elles se sont emparées, à l'intérieur des frontières de leurs domaines impériaux. Comme devoir clé se posa la question de normalisation de la vie quotidienne de la population soumise. Par conséquent, on dut mettre en marche et promouvoir, en harmonie avec la propagande occupatrice, les services publics. L'Ancienne Rascie, en majorité aux mains des Italiens (le Gouvernement du Monténégro), ne fut pas une exception à cette pratique. Les pouvoirs d'occupation ne réussirent pas à s'assurer, jusqu'à la moitié de l'année 1942 sur ce territoire, un fonctionnement normal du réseau postal, télégraphique, routier, communal, de service de santé et d'industrie de l'énergie électrique jusqu'à un stade de fonctionnement normal. Dans certains segments, comme par exemple la santé publique, ils ont même amélioré le système par rapport au temps du Royaume de la Yougoslavie. La totalité du processus, pour de nombreuses raisons – un manque de ressources et de volonté chez les occupants, une attitude rigide de ses autorités, des attaques des guérillas, des mauvaises bases de départ, un caractère de propagande des prises de parti etc ; donna des résultats médiocres et n'améliora pas, à bien des égards, les conditions d'existence par rapport à l'entre-deux-guerres. En raison des forces armées, la vie quotidienne du temps de guerre devint même considérablement plus difficile.

Milutin ZIVKOVIC, Ph.D.